

Барви

Роман
КОСТЕНКО

Чорна Рада

Харків
«ФОЛІО»

ПІСНЬ ВОЄНСЬКА
cantio heroica

Радісні новини прийшли із Хотина:
Веселімося, люде!
Руки вознесімо, Господа просімо:
Хай довіку так буде!

Думав цар османський наш край християнський
Мечем звоювати.
Міста розоряти, людей грабувати
І в неволю взяти.

Вийшов королевич, а з ним пан Ходкевич,
Стали закликати:
«Треба разом, браття, нам до зброї братись
І в похід рушати!».

Славнії сармати — шляхта і магнати —
В похід вирушали.
Під Хотиним славним, під городом давнім
Табір будували.

Литовські рицари і польські гусари
У табір злетілись.
Й моцні, як ведмеді, там свої намети
Козаки розбили.

То не чорна хмара і не дим пожарищ
Небо застелили:
Турки і татари, з ними молдавани
Табір обступили!

То не буря й злива, не соколи сірі
На галок насіли —
То сармати славні шикувались в лаву
Й на турків рушили!

Списами кололи їх у чистім полі,
Шаблями рубали,
Били з самопалів і не забирали
Поган у неволю!

Про турецьке горе чути аж за морем,
Бо їх під Хотином
Було понищено, мечем посічено,
Побито, як свиней!

Нехай Божая воля до Константин-поля
Летить від Хотину,
Хай Пречиста Панна буде невблаганна,
Хай погани згинуть!

Радісні новини прийшли із Хотина:
Веселімось, люде!
Руки вознесімо, Господа просімо:
Хай повік так буде!

Змицер із Соснова-на-Ольсі, XVII ст.

ПЕРЕДМОВА

*До руки мого найдорожчого сина Яна,
що перебуває в місті Кракові*

Любий мій сину!

Твоя остання звістка принесла мені велику радість, бо з неї я довідався про твої успіхи в навчанні в колегіумі. Хай Господь направляє тебе на добру путь і допомагає тобі! Пильнуй своє навчання, шануй наставників, не гаючи часу на марноти.

Пам'ятай, що знання й доброчесність — найкращі прикраси для лицарської людини. Коли Господь дозволить, я сподіваюся незабаром побачити тебе вдома, де ми зможемо поговорити про все, що турбує мою старечу душу. Завжди будь побожним, скромним і працьовитим, адже твоїм життям ти маєш прославляти наш рід і служити милій Ойчизні — Речі Посполитій.

Сьогодні, 2 вересня, минає рівно двадцять років від того пам'ятного дня, коли почалася звитяжна Хотинська битва. Двадцять років... Коли відтоді сплинуло так багато часу, я не здивуюся, якщо знайдеться людина, для якої слова «Хотин» чи «Хотинська звитяга» — не більше, ніж давня забута легенда. А між тим, це була подія, яка заслуговує, щоб про неї знали й у далеких країнах, а пам'ять щодо неї збереглася для нашого нащадства.

Було то велике потрясіння для нашої Ойчизни... Війни, рівної Хотинській, не бачили раніше й не забудуть більше наші сучасники. Вона вирізнялася як числом зібраних військ, так і величезними до неї приготуваннями; прославилася непохитною воїнською мужністю, швидкістю військових переміщень і, хвала Всевишньому, сприятливим наслідком для нас.

Я не можу без іронії і сарказму читати, як під пером наших нинішніх авторів невпізнанно змінюються події, особи та факти тої чудової епохи. А нещодавно, читаючи одного такого автора, я з подивом зазначив, що моє обурення розчинилося в гордості за сповнених глибокої мудрості державних мужів, які стояли біля витоків нашої славної перемоги. Їх вів за собою величний полководець Ян-Кароль Ходкевич й один дальновидний політик, дипломат та блискучий оратор, людина бездоганної моралі, сповнена чеснот, володар численних талантів... Це був я.

Із неабияким подивом я відзначив, що після прочитаного мимоволі повірив у все те, що написав цей красномовний чоловік, хоча він не брав участі в кампанії, бо був на той час таким само юним, як ти, мій сину, зараз.

Залишимо ж написане на його совісті. Бо як усе відбувалося насправді, я детально виклав у своєму «Діаріусі експедиції воєнної проти турків під Хотиним року 1621». У твоєму віці я вже був достатньо дорослий, щоб розрізнити істину серед плевел. І цей текст, що ти зараз тримаєш у руках, — лише перша історія про ті події, коли вся наша мила Республіка опинилася на межі. Решту надішлю тобі згодом. Та перед тим, як читатимеш ту

правдиву оповідь від очевидця й учасника, я хочу тобі викласти кілька міркувань, яким не знайшлося місця на сторінках моєї хроніки.

Сумна тенденція, яку я помітив, полягає у виродженні нашої шляхти. Найкращі кладуть голови заради нашої Республіки, а найгірших піддано інфамії як негідних сарматського братства. Горе ще більше! Багато хто зі шляхти не поспішає виконувати свій обов'язок перед товариством: їх більше турбують ганебні торговельні справи та бариш, аніж гонор і служба любій Ойчизні. Не поспішають вони на посполите рушення, усіляко уникають жертвувати себе і свої гроші на користь безпеки нашої милої Республіки, а воліють панувати у своїх маєтках, учиняти наїзди на своїх братів-лицарів і тішитися в багатстві.

Останні події ясно вказують на те, що світ змінюється, як і війни. Колишні битви кількох тисяч супротивників, що нагадували лицарські поединки минушини, відійшли в небуття. Їх замінили війни величезних армій, які воюють без честі, а ручниці й артилерія зводять нанівець звитягу окремих воїнів і навіть цілих хоругов. Геній Ходкевича, відвага гусарії, хоробрість панцирних козаків, хитрість лісовчиків, звитяга й дисципліна запорожців, а також коштовне озброєння і легендарний вишкіл найманих німців під Хотином перемогли хмарища варварів Османської імперії. Але вже наявність великої маси артилерії османів, що спустошувала наш табір і зривала атаки цвіту нашого лицарства, має стати першим тривожним дзвінком для нашої милої Республіки. Бо, якщо османи масово опанують

вогнепальну зброю, другого дзвіночка може вже не пролунати.

Свої обережні погляди я звертаю на козаків-запорожців, які проявили себе в Хотинській кампанії як найкраще: скромні в потребах, хоробрі у вилазках, дисципліновані в обороні. Чи не мають вони стати прикладом сарматських чеснот для нашого молодого покоління? Часто ловлю себе на думці, що думаю про любу Ойчизну як про Річ Посполиту Трьох Народів — аби наша золота шляхетська вольність не зникла у вирі історії. І хай у цьому нам усім пан Бог допоможе...

Писано в Жолкві, року Божого 1641, дня 2 вересня.

Твій люблячий отець,
Якуб Собеський, воєвода Руський

ЧОРНА РАДА

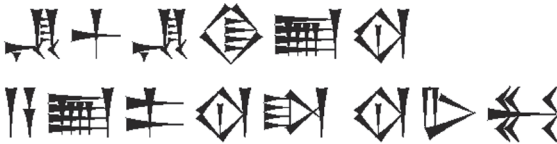
Историчний роман

*«Video quod alii non vident:
Somnia mihi umbras ferunt.
Si spectem, ibi statuent,
Si avertam, iterum latent,
Cantum dolorum murmurant,
Obscuritatem oculis afferunt...
Umbrae tenebrae et fame sitiunt,
In sanguine tunicas gestant,
Regi invisibili serviunt.*

Liber Invisibilium 1:11

«Нήψατε, γρηγορεῖτε· ὁ ἀντίδικος ὑμῶν διάβολος
ὡς λέων ὠρυόμενος περιπατεῖ ζητῶν τίνα καταπίη...»

Πέτρου Α' ε':η'

*«Бачу те, що інші — ні:
зняться привиди мені.
Придивлюсь — вони замруть,
відвернуся — знов крадуться,
пісню жалісну шепочуть,
мороком заслають очі...
Темні і голодні душі
в закривавлених кунтушах —
Королю незримих служать...»*

Книга Незримих 1:11

*«Пильнуйте! бо диявол ходить, як рикаючий лев,
шукаючи, кого б пожерти...»*

1 Петра 5:8

«Кожен тут зовсім не той, ким видається...»

Г'Кар, нарнський посол на Вавилоні

Προλογ

*Воєводство Мазовецьке, Столична ратуша,
року Божого 1620, по полудню 2 квітня*

Кімната була простора, хоч і не зовсім прямокутна: глибокий виступ біля вікна утворював подобу нефа — немов у готичній каплиці чи бібліотеці. Стеля височіла над головою й була оздоблена важкими дубовими балками, щедро намащеними оліфою, що надавало дереву глибокого блиску й насичувало повітря терпкуватим запахом — як і годиться в залах, де засідає влада.

У центрі зі стелі нависала масивна люстра з кованого заліза на вісім свічок, схожих на товсті лойові стовпці. Вони не горіли, був білий день — та химерна тінь від люстри плямами лягала на стіни. Підлога була дерев'яна, місцями вже вичовгана відвідувачами, проте старанно виметена.

У глибині виступу височіло вікно — вузьке й високе, майже до стелі, з численними малими шибками в олов'яних оправках. Через нього пробивалося бліде березневе світло, яке різко окреслювало силуети присутніх і загострювало тіні по кутах кімнати.

Праворуч — масивний камін, у якому жарко палало багаття. Над ним — герб Столиці, дещо затертий часом, і невелика ікона святого Станіслава — покровителя духівництва. Ліворуч, навпроти каміна, — важкий

різьблений письмовий стіл із темного дуба, заставлений чорнильницями, сургучем, стосами пергаменту й щільно списаних аркушів. За ним — крісло з високою спинкою, оббите темною шкірою. Над кріслом висів великий гобелен із зображенням русалки із занесеним над головою мечем і прикритої щитом — гербовий символ Столиці. Гобелен мав підкреслювати міську владу й гідність самоврядної громади. Утім, бойова дівка на полотні, гордо оголена до пояса, навіювала відвідувачам зовсім інші думки. Бурмистр перед приїздом високого гостя хотів було навіть прибрати з очей живописне полотно, та опанував себе. Й обмежився тим, що наказав перевісити портрет Його Королівської Милості Жигимонта III Вази праворуч від вікна — у простінок, де м'яке світло не відбивалося від картини, а виразно окреслювало королівську постать у чорному вбранні з білим жабо. Подали від гріховних тілес сиренки¹ і ближче до ікони святого.

Сцену огортала напружена тиша, порушувана лише потріскуванням багаття. Здавалося, усі тіні ратуші зібралися саме тут — у баштовому нефі, де повітря було густим, аж дзвінким. А святий Станіслав із-над каміна дивився вниз, на присутніх, жалісливо й великодушно.

У кімнаті було двоє людей. Перший був провінціалом²: уже немолодим, за сорок, з ореолом срібних

¹ Сиренка — річкова русалка з мечем і щитом, гербова постать Столиці (Кракова) з XV ст. (старопол.).

² Провінціал — керівник провінції чернечого ордену, уповноважений вести слідство у справах церкви (лат.).

кучерів навколо тонзури¹ і чорною шапочкою-пілеолусом² на тімені, з чисто виголеним обличчям і глибоко посадженими маленькими очима. Його одяг був скромним, але не таким бідним, як у простих монахів, навіть елегантним; а на грудях у нього висів коштовний срібний хрест. Єзуїт. Він був схилився над паперами за столом, а коли прибув незнайомець під конвоєм — підвів погляд на прибулого та почав з інтересом розглядати обличчя того.

Другий, невисокий і лише на кілька років старший за прибулого, стояв біля вікна, склавши руки на грудях і дивився кудись у далечінь. Він був шляхтичем, що в цій дуже незвичній справі представляв цивільну владу: худорлявий, високий і з руським волоссям, вистриженим за останньою сарматською модою — «під горщик». Вбраний він був багато, проте стояв проти вікна, і роздивитися його було важко.

— Мосці панове, та людина, яку ви питали, ось прибула! — промовив старший над охороною, кивнувши на прибулого.

— Це точно він? — спитав священник.

— Так ест!³ Він тоді стояв на варті. Вам лишити охорону? Добре! Коли що, гукніть: ми будемо за дверима. — Далі, навіть не поглянувши на прибулого, закомандував: — Заходь!

¹ Тонзура — виголене місце на маківці голови в католицьких священників (лат.).

² Пілеолус — маленька яремка для вибритої частини голови, традиційний убір католицького священника (лат.).

³ Так jest! — фраза-ствердження жовніра (старопол.).

Прибулий ступив кілька кроків і зупинився перед столом провінціала. Він сутулився, стоячи посеред кімнати, і водночас смиренно дивився на того, хто сидів за столом, — якимось знизу вгору. Священник промовив:

— Немає часу водити плетеницю¹. Я питаю — ти слухаєш. Потім розповідаєш, що знаєш. Зрозуміло?

— Зрозуміло, преподобний отче!

— Отже, сину мій, то ти стояв на варті в ратушному дворі позавчора, увечері двадцять восьмого дня місяця лютого?

— У жаднім разі ні!² Перепрошую, ваша мил... преподобний отче, стояв на варті третього дня, двадцять восьмого — а позавчора було двадцять дев'яте...

— Ти мене чудово зрозумів, — насупився священник, згадавши, що сей рік високосний. — Розкажи мені, що ти бачив і чув того вечора. Я маю на увазі засуджених: що ти чув, хто що говорив, чи помітив ти щось незвичне? Ти встигаєш за мною чи говори ти повільніше?

— Я-а... встигаю, преподобний отче! — здавалося, прибулий не може проковтнути якийсь клубок, що зав'яз йому в горлі. — Проте я не один там стояв, ваше високопре...

— Ми це вже з'ясували, і вже всіх інших вартових допитали. Саме чекали на тебе!

¹ Плетениця — обрядовий танець. Водити плетеницю — ходити манівцями, базікати про неважливе (рус.).

² W żadnym razie! — фраза-заперечення жовніра, коли доповідає старшому (старопол.).

— Так Бася ж народжувала... — вартовий наче поперхнувся і уточнив: — Корівонька, годувальниця моя; от я й відпросився у старшого, щоб додому, Отже... Я ж не в Столиці, а в Передмісті живу... Прошу мені вибачити!

— Чудово, — відмахнувся провінціал. — Ти був на варті. Отже, ми з його милістю паном сеймовим комісаром слухаємо твій рапорт.

І вартовий почав розказувати, докладно рапортуючи про той вечір. Про те, що в підвалі було семеро засуджених: шестеро простолюдинів, упійманих за різні дрібні провини — і високородний. Простолюдини сиділи разом в одній довгій кімнаті: спали на соломі, зате мали невеличке віконечко під сволоком, тож бо-дай мали свіже повітря і могли розрізняти пору дня. А один — напевно, дуже важливий в'язень-шляхтич, упійманий за шпигунство — сидів у окремії келії¹ за дубовими дверима з ґратками: він мав нари, і годували його двічі на день: та не хлібом і водою, а зупою і кашею. І з м'ясом та пивом.

— Щоправда, він жодного разу не доторкнувся до їжі, принаймні на моїй варті... — додав вартовий. — Просто увесь час сидів там усередині своєї келії навкарачки й наче спав увесь час.

— Сидів навка... рачки? — перепитав езуїт.

— Прошу мені вибачити, преподобний отче... — вартовий насупився, ніби згадував. — Не те, щоб рачки, а ось так, — він сів на підлогу, підібгав ноги та

¹ Келія — невеличка кімната самотньої людини (жарт.).

спробував переплести їх навхрест, допомагаючи руками, далі руки склав на животі, а голову опустив. — А правицю тримав перед грудьми (він склав із пальців фігуру, ніби зображав рогатого бичка) ось так, преподобний отче!

Провінціала аж пересмикнуло: поглянувши на той знак, він наче про щось здогадався й мимоволі кинув погляд на шляхтича біля вікна. Проте той і далі стояв собі спиною, спостерігаючи за чимось значно цікавішим у вікні.

— Підведися ж, сину мій, — похапцем наказав він вартовому. — Ти надзвичайно спостережливий... То ти кажеш, що в'язень постійно отак сидів навчпочки й без руху увесь час? Ти добре розгледів? А хіба ти не сказав, що в його темниці не було вікна і тому там завжди було темно?

— Це так само правда, як Бог на небі! Там завжди було темно, хоч в око стрель! — забожився вартовий. Далі зам'явся, остерігаючись розповідати це клірику. Потім пересилив себе: — Преподобний отче! Я нікому цього не говорив, проте мені здалося, що його очі, чорні, як... як пекельна смола, вони іноді світилися в пільмі... Від початку світилися, відколи його завели в келію; а потім він мовчечки отак сів, очі заплющив, голову опустив — і ніби вмер увесь...

— Келія... — зітхнув езуїт, похитавши головою. — Сину мій, я попрошу тебе добирати слова... Місце для тимчасового ув'язнення називається: льох, чарна ізба, костниця, казамат, в'язення, пака!

— Прошу мене вибачити, преподобний отче! — мало не заволав переляканий до смерті вартовий. — Воно само якось на язик впало!

— Продовжуй, сину мій! Так ти кажеш, що було враження, ніби він помер?

— Так! Присягаюся усіми святими заступниками! Він хоч і не дихав — та був живий і здоровий, — із цими словами вартовий мимовільно торкнувся медальйона із зображенням святого Михаїла у себе на грудях, — і від нього пашіло чимось таким... таким... чорним і важким... — він перехрестився зліва-направо, як порядний католик. — Він сидів увесь такий, наче заснув...

— Продовжуй, — не звернув увагу на сум'яття вартового панотець-езуїт. — Що ти скажеш про інших в'язнів?

— За інших? Та з ними було все, як завжди, преподобний отче, — зітхнув із великим полегшенням вартовий.

І він розповів, що шестеро дрібних волоцюг сиділи там давно й довго чекали на вирок суду. Власне, п'ятеро сиділо давно, а шостим був міщанин, щойно ввійманий на шахрайстві. Сам себе він прозивав Круцек, натякаючи на звичку сухим виходити з води. А прибув він до в'язниці рівно за три дні до події і козирився (перепрошую, бундючився) до останнього. Казав, що має впливових друзів — мало не з оточення бурмістра!¹ І що всі вартові, і їхній старший, і навіть комендант повзатимуть

¹ Голова місцевої влади в місті, яке мало самоврядування за магдебурзьким правом.

перед ним на колінах, вимолюючи прощення. Мовляв, скоро випустять його, нікуди не дінуться.

Можливо, у нього й були могутні покровителі, проте за ті три доби, що він тут перебував, ніхто не витягнув із біди сердешного Круцека. Він і далі кепкував із правосуддя, травив байки і поводився запанібрата; і невпинно жартував, навіть коли вартовий раз на день приносив убогий обід і велів в'язням позатикатися. Так тривало доти, доки не заскрипіли, відчиняючись, внутрішні ґрати й до напівтемного підвалу не ввійшла дюжина озброєних вартових.

— Ану підйом, небіжчики!¹ — скомандував старший над вартовими, смакуючи кожну свою фразу. — Настав ваш час, волоцюги, відслужити епітимію і спокутувати гріхи за ваші життя, хай би якими нікчемними вони були! Петля чекає на кожного, тож не баріться! Та ви не переймайтеся, адже навіть на порозі до шибениці, так би мовити, на межі потойбіччя, у вас ще є шанс очистити свої душі! Адже щире каяття — це шлях до спасіння!

— Що ж, браття, простіть мене, якщо чим прогнівив! — один дідусь років п'ятдесяти підвівся із соломи, став перед рештою, перехрестився і поклонився усім.

— Щось рано вони сьогодні, — промовив молодий підмайстер, якого зловили верхи на дочці старости² їхньої шевської гільдії, а той спередсердя шепнув комусь

¹ Небіжчик — покійник. Тут: бідолахи, нещасні (розм.).

² Старшина — один із керовців гільдії, стежив за порядком (старопол.).

ЗМІСТ

Піснь воєнська.....	3
Передмова	5
ЧОРНА РАДА	9
Пролог	11
Частина перша	31
Інтерлюдія	217
Частина друга	241
Епілог	373